

З часу виникнення фразеології як самостійної наукової дисципліни випущено чимало монографій і сотні статей. Переважно всі вони були присвячені структурно-граматичним, семантичним і функціональним властивостям фразеологічних одиниць. Досліджень на рівні діакронії, на жаль, бракує. Причина, очевидно, полягає в тому, що діакронічні аспекти вимагають від авторів високого рівня ерудиції в суміжних наукових галузях — культурології, фольклористиці, міфології, історії, філософії, релігієзнавстві. До таких праць належить монографія Л. Степанової «Чеська і російська фразеологія. Діакронічні аспекти», яка суттєво заповнює лакуну діакронічних досліджень слов'янської фразеології. Авторка поставила собі за мету дослідити походження чеських і російських фразеологізмів та ступінь національної самобутності чи універсальності усталених зворотів.

Монографія складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку умовних скорочень, списку джерел і використаної літератури, покажчика фразеологічних одиниць чеської, російської та інших мов, залучених до аналізу. У вступі аргументується актуальність дослідження, визначаються термінологічний апарат і джерельна база. Дослідниця наголошує, що вихідним матеріалом слугують чеські фразеологічні одиниці. Російські фразеологізми залучаються принагідно з метою повнішої ілюстрації певних тенденцій розвитку чеської фразеології.

У першому розділі «Питомо чеські й російські фразеологізми» розглядаються вира-

зи, пов'язані з екстралінгвістичними реаліями (з національною історією, фольклором і літературою) та інтралінгвістичними чинниками (з реальними і каламбурними власними іменами). Л. Степанова не лише наводить приклади усталених виразів із компонентами-реаліями в обох мовах, а й лінгвокраїнознавчі коментарі й синонімічні ряди, пор. *dopadnout jak sedláci u Chlumce/ jako Rus u Slavkova/ jako Kec u Jankova*. Щоправда, мотивація фразеологічного значення подається не завжди. Деякі вирази, що походять з чеських легенд і казок, авторка лише наводить, уникаючи їх етимологічного тлумачення (с. 18–19).

Доволі всебічно аналізує Л. Степанова групу фразеологізмів із власним іменем. У чеській фразеології образну основу формували «шляхетні» й «простолудні» імена, у російській — «міські» та «сільські». А об'єднувала їх типова риса — вони слугували ознакою соціального статусу людини і як фразеологічні компоненти майже завжди мали негативну конотацію. Навпаки, особливість полягала в тому, що в чеській мові, на відміну від російської, велику групу фразеологізмів утворюють одиниці каламбурного характеру. В їх основі — як реальні власні імена, так і в переважній більшості вигадані, мотивуюча основа яких пов'язана з апелюванням, пор.: *posedl ho Mařík* «марнотратний», *nebýt z Dárkova* «скупий», *poslat do Hořic* «запалити» і под. Гра слів з іноземними топонімами як компонентами фразеологізмів полягає не в народній етимології цих назв

(*Dresden — Drážďany*), а виключно в асоціаціях із чеськими словами: *ženich od Drážďan a ne od Berouna* «не збирається одружитися», де *Drážďany* від *dráždit* «дражнити» і *Beroun* від *brát* «брати» (с. 35).

Другий розділ монографії присвячено аналізу чеських та російських фразеологізмів іноземного походження. Розглядаються вирази, що мають спільне історико-культурне джерело — Біблію, античну міфологію, світову історію та літературу. Особливо глибоко і всебічно опрацьована чеська фразеологія біблійного походження. Поза увагою Л. Степанової не залишився жоден аспект цієї проблеми. Вона вичерпно володіє інформацією про переклади Біблії в чеських землях, починаючи з X—XI ст., зазначає, що на сьогодні збереглося 24 повних рукописи і понад 100 рукописів неповних текстів чеської Біблії, обґрунтовує причини недостатньої вивченості чеських та російських ідіоматичних виразів біблійного походження. Надійна джерельна база дала можливість дослідниці зібрати якнайповнішу картотеку передусім чеських ідіоматичних виразів, які вона пропонує розглядати як дві групи: точні цитати з Біблії і вирази, що виникли пізніше на основі текстів Святого Письма безпосередньо в чеській або російській мовах, а тому належать до питомо національних фразеологічних фондів. Друга група, вважає Л. Степанова, набагато численніша. На нашу думку, безумовним успіхом авторки є реконструкція майже подібних за структурою, але різних за семантикою фразеологізмів *lámát chléb/ lámání chleba/ až (když) dojde na lámání chleba* (с. 54–58).

Значна частина другого розділу монографії присвячена проблемі типу і форми запозичення в чеську та російську мови фразеологізмів з іноземних мов. Цілком очевидно, що достовірна реконструкція значення фразеологізму неможлива без дослідження питання первісності чи запозиченості фразеологічної одиниці. Л. Степанова наводить вираз, розшифрований В. Мокієнком, *отложит в долгий ящик*, який довго вважався російського походження, оскільки пов'язувався з типово російськими реаліями. Авторка аналізує інший не менш відомий фразеологізм *мерить на свой аршин*. Вона переконливо доводить факт, що цей вираз має всі ознаки інтернаціональності: відомий в усіх слов'янських і західноєвропейських мовах. Турецька міра довжини *аршин* витіснила з цього контексту східнослов'янську міру *лікоть*, що первісно відрізнялися довжиною (відповідно 68,6 см та 54,7 см). Шкода лише, що в поле зору дослідниці не потрапили чеські еквіваленти *měřit dvojím loktem* та *měřit (každému / někomu) stejným loktem*, у яких також стрижневим компонентом є ста-

ра міра довжини *лікоть*, не зафіксована, до речі, в Етимологічному словнику української мови. Історія чеських виразів, за однією з версій, пов'язана з відмінністю мір празького і віденського ліктів як мір довжини.

Це складнішою є проблема визначення мови, з якої фразеологізм запозичено. Для чеської мови нелегко розмежувати вирази німецького і латинського походження. Наприклад, дослідники висловлювали різні припущення щодо початків відомої і українській мові фразеологічної одиниці *pro stromy nevidět les — за деревами лісу не бачити*. М. Міхельсон пов'язував її з французькими джерелами, О. Кунін — з англійськими. Ф. Чермак, один з авторів «Словника чеської фразеології та ідіоматики», вважає, що вираз потрапив у чеську мову з німецької, але через латинську, з Овідія. До цієї ж думки пристає і Л. Степанова. Аналіз багатьох чеських фразеологізмів іноземного походження підвів дослідницю до висновку, що визначення шляхів міграції ідіоматичних виразів з однієї мови в іншу на сьогодні значно утруднене через брак лексикографічних джерел пізніших часів. Як правило, залишається констатувати факт калькування. Однак іноді досліднику таланить зібрати нові докази щодо походження фразеологізму. Л. Степанова проаналізувала матеріал багатьох європейських мов і довела, що вираз *пускати пиль в глаза кому* не російського походження, він був відомий латинській мові, звідки потрапив до чеської, болгарської, польської, сербської, хорватської, словенської, німецької, англійської, французької, італійської та інших мов. Принагідно зауважимо, що в українській мові вираз із цим стрижневим образом не поширився, у цьому значенні «навмисне робити щось незрозумілим, заплутаним; обманювати» вживається фразеологізм *пускати туман(у)*.

В окремому підрозділі розглянуто типи інтернаціональних фразеологізмів на матеріалі невеликої, але компактної групи виразів зі значенням «незрозумілий, неясний». До цієї групи потрапили а ргіогі специфічно російські вирази *без пол-литра не разберешься* та *не разбира-поймешь*. Їхня етимологія настільки затемнена, що поки що залишається для дослідниці «за сімома замками». У цій частині дослідження Л. Степанова пропонує докладнішу порівняно з уже відомими класифікацію інтернаціональних фразеологізмів. До першої групи належать генетичні інтернаціоналізми біблійного та античного походження, окрему підгрупу утворюють кальки і напівкальки. До другої — типологічні інтернаціоналізми, що виникли за однаковою структурно-семантичною моделлю (*разбираться как свинья в апельсинах в чем-л — rozumí čemu jako koza petrželi*). Тре-

ттю групу становлять вирази, мотивація яких пов'язана зі специфікою мовно-образного простору національної ментальності (*китайська грамота — španělská vesnice — böhmische Dörfer*).

Істотною заслугою рецензованої книги є те, що в третьому розділі дослідниця розглядає фразеологічні архаїзми та неологізми. Це завдання не з легких, особливо коли об'єктом дослідження є не рідна, а іноземна мова. Саме вільне володіння чеською мовою, знання історичної граматики дозволили Л. Степанові читати чеські хроніки і скласти картотеку з так званої Далімілової хроніки (XIII — поч. XIV ст.) у кількості 140 фразеологічних одиниць та з тексту Кржижовницького рукопису (XIV — поч. XV ст.) — 200 фразеологічних одиниць. Наслідком такої копіткої праці стали цілком переконливі висновки про те, що в первісній або майже первісній формі до нас дійшла лише третина старочеських і давньоруських фразеологізмів. Більшість фразеологізмів архаїчного походження в сучасній чеській мові має іншу форму, структуру або компонентний склад, а ті, що містили назви зброї, начиння, житла, взагалі зникли.

Не менш трудомістким є збирання фразеологічних неологізмів, оскільки передбачає щоденне перечитування періодики: саме в ній найбільше фіксується нове, експресивне, що з'являється в мові. Картотека дослідниці містить вирази переважно з політичної та економічної публіцистики: *převlékat kabáty, mít dlouhé prsty, špička ledovce, úder pod pás, utáhnout si opasky* та ін. Інший метод, який застосувала Л. Степанова з метою виявлення тенденцій функціонування нових фразеологічних неологізмів, не зафіксованих у нормативних словниках, — соціолінгвістичний експеримент. Групи респондентів була запропонована анкета, в якій фразеологізми розподілялися за ідеографічним принципом. Порівнювалися дані, одержані в 1993 р. та 2003 р. Аналіз засвідчив продуктивність структурно-семантичних моделей, за якими утворюються нові вирази, та невичерпність народних асоціацій, пор.: *má IQ houpačho koně* (досл.: у нього IQ коня-качалки), *má IQ tykve* (досл.: у нього IQ гарбуза), *má IQ padající cihly* (досл.: у нього IQ падаючої цеглини), *má IQ terénní berušky* (досл.: у нього IQ сонечка [комахи]) та ін. При читанні цієї частини монографії Л. Степанові законотмірно виникає питання, чи доречно залучати в діахронічне дослідження матеріал з неології? Адже й у назві праці увага акцентується на діахронічних аспектах. Такий підхід авторка обґрунтовує бажанням продемонструвати ступінь оновлення фразеологічного фонду мови на різних етапах її розвитку. Так, у чеській фразеології існують вирази,

які носіям мови відомі давно, а в російській вважаються неологізмами, напр.: *být na jedné lodi — сидеть в одной лодке; hudba (daleké) budoucnosti — музыка далекого будущего* (про проблему, працю, які не скоро почнуть реалізовуватися). Цілком погоджуємося з висновком дослідниці, що фразеологія як цілісна підсистема мови розвивається ще швидше, ніж лексика, бо фразеологія експресивна, а експресія тяжіє до оновлення засобів вираження. Хоч у кількісному відношенні, як свідчать матеріали словників неологізмів чеської мови, фразеологія не витримує конкуренції з лексикою.

Необхідно відзначити глибоко опрацьований четвертий розділ монографії «Еволюційні зміни фразеологізмів». У процесі еволюції фразеологічні одиниці зазнають як кількісних, так і якісних змін. Кількісні зміни виявляються у скороченні або збільшенні компонентного складу. Цікавішими є якісні зміни, які полягають у демотивації первісної внутрішньої форми (напр.: *dotat košem, být na tapetě*) або ж у переоцінці внутрішньої форми на синхронічному рівні (*všemi mastmi tazaný, животный страх* та ін.).

Звичайно, у працях історико-етимологічного характеру не можна уникнути неоднозначних дискусійних моментів. Скажімо, якщо вирази *houby dostat, houby vědět* «нічого не отримати, нічого не знати» (с. 63) пов'язані з переносним значенням слова *houby*, точніше його евфемістичним значенням, тоді як пояснити роль цього стрижневого компонента у виразах *přijít z Houbova* «бути ще малим», *byl jsi ještě na houbách* «ти ще не народився» (с. 35)? Бажано було б також зазначити джерело, в якому авторка зафіксувала фразеологізм *pije jako flamendr*, оскільки з ним вона пов'язує етимологізацію більш поширеного і теж дискусійного фразеологізму *pije jako holendr*. Якщо згадку про останній можна знайти у словниках літературної чеської мови Фр. Л. Челаковського, Я. Заоралека, Ф. Чермака, то перший вираз, навіть як застарілий, ніде не фігурував. На думку дослідниці, ці фразеологізми виникли одночасно у XVII ст. (с. 86). Проте, без сумніву, наші зауваження мають частковий характер і не можуть істотно вплинути на загальну високу оцінку цієї праці.

П'ятий розділ монографії логічно завершує проведене дослідження. У ньому авторка вперше пропонує проект історико-етимологічного словника чеської фразеології. Л. Степанова має великий досвід в укладанні такого типу словників: вона є співавтором історико-етимологічного словника російської фразеології, автором бібліографічного покажчика з історії та етимології чеської фразеології. Це велика подвижницька праця, яка викликає щире захоплення. Значення такого

проекту важко переоцінити. Ціла галузь слов'янської славістики в її найскладнішому для опанування історичному аспекті стане відкритою для подальших студій фразеологічних систем інших слов'янських мов, у тім числі й української.

Рецензована праця Л. Степанової є ґрунтовним дослідженням не тільки історії чесь-

кої та російської фразеології, а й великою мірою історії духовної культури слов'ян. Вона стане у пригоді мовознавцям, етнографам, викладачам і студентам, усім, хто цікавиться питаннями взаємозв'язку мови й культури.

Л. ДАНИЛЕНКО

ГОВІРКА СЕЛА МАШЕВЕ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Ч. 1 : Тексти / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика.— К. : Довіра, 2003.— 456 с.

Ч. 2 : Тексти / Уклад.: Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Довіра, 2003.— 607 с.

Ч. 3 : Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Довіра, 2003.— 225 с.

Ч. 4 : Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Центр захисту культур. спадщини від надзвич. ситуацій, 2005.— 704 с.

Європейський мовний простір упродовж минулого століття не раз зазнавав кардинальних і різнопланових змін. Тільки у Східній Європі за післявоєнну історію зникли цілі етномовні масиви або різко стиснулися межі окремих давніх ареалів. Крім просторових утрат, лінгвальний ландшафт цієї частини світу відчув помітний перерозподіл комунікативної потужності поміж різними ідіомами (як у межах однієї мови, так і в площині переваги панівної мови над іншими в багатонаціональних державах). Проте історія зникнення середньополіського говору української мови та сусідніх діалектних систем білоруської мови на територіях, постраждалих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, за швидкістю, масштабами й драматизмом незворотності процесів руйнації не має рівних. До певної міри ступінь катастрофічності наслідків для культури Правобережного Полісся як цілісності різноманітної самореалізації давньої регіональної спільноти можна порівняти з блискавичним і безповоротним знищенням старожитніх українських етномовних ареалів під час депортаційно-пацифікаційної акції «Вісла» 1947 р., коли надсянський і лемківський говори як просторово-мовний феномен у Польщі майже стерто з лінгвістичної карти. Певна річ, що приклади таких політично інспірованих змін мовного ландшафту в тоталітарну добу можна легко

знайти в різних країнах. Знищення середньополіського діалекту назавжди матиме на собі печать людської техногенної провини перед усесвітньою історією, і тільки зусилля науковців-гуманітаріїв, які намагаються по крихті зібрати те, що можна ще застати живомовним, перетворюватимуть відблиск свічки забуття, яка палахкотить над духовною та матеріальною культурою Полісся, на шляхетну фіксацію світла неперервності традицій.

Таке завдання взяли на себе Ю. Бідношия, Г. Воронич, Л. Дика, Л. Москаленко, Л. Пономар, які завдяки підтримці Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій випустили у світ рецензоване видання. Дослідження помітно вирізняється серед діалектологічної літератури не лише тим, що стало відповіддю на нагальну потребу всебічного синхронічного опису українських діалектів, воно започатковує вкрай важливу практику системного опису окремої говірки. Досі українське мовознавство не мало нічого подібного за повнотою опису діалектної системи окремого села. Машеве розташоване на межі з Білоруссю на лівобережжі Прип'яті, серед заболоченої рівнини, порослої лісом. Селяни, евакуйовані у травні 1986 р., компактно оселилися в с. Лукаші Баришівського району Київської області, завдяки чому переселенці зберегли свій мікросоціум з притаманними йому мовно-культурними особли-